

Ruoho, r(u)ohtua ja rohto¹

Suomen *ruoholla* on vastineet kaikissa ims. kielissä. Tosin itäinen edustus on huomattavasti läntistä heikompi. Itäisissä sukukielissä samoin kuin suomen itämurteissa on *ruohon* sijasta yleisemmin käytössä balttilainen lainasana *heinä*. Etymologialtaan *ruoho* on kiistanalainen. Osa tutkijoista pitää sitä germaanisena lainana.² SKES:n tekijät Erkki Itkonen ja Aulis J. Joki katsovat lainautumisen olevan jokseenkin epävarmaa. Hakulinen on omaperäisen etymologian kannalla (SKRK s. 291). Semanttisesti germaaninen alkuperä tuntuu mahdolliselta, koska germaanisen sanueen primaarikäyttö liittyy keväiseen vihreyteen, kuten *ruohonkin*. Ääntellisesti rinnastus tuottaa vaikeuksia: *ruoholle* on esitetty kantasuomalainen asu *rōhi: *rōhen, jonka *e*-vartaloisuus ja ensi tavun *ō* vievät pohjaa lainautumisoletukselta (ks. esim. Rapola, SKÄLP s. 192—193). Alkuperäismerkitys lienee 'keväinen heinäoras'. *Ruohon* käyttötavat eivät ole etääntyneet kovinkaan kauas lähtökohdastaan. Ne ovat selvästi kaksijakoiset: toisaalta esiintyy kollektiivista, toisaalta yksilöivää käyttöä. Yleisin kollektiivinen merkitys on 'heinäkasvullisuus', jota vastaa yksilöivä 'heinäkasvi'. *Ruoho* on myös nurmikon ja laitumen nimitys. Muita spesiaalimerkityksiä: 'rikkaruoho(sto)', 'ruo'ikko', 'järviruoko', 'kasvi, yrtti', 'mauste(yrtti)', 'lääke(yrtti)'.

R(u)ohtua

Ilmeisesti *ruoho*-pesyeeseen kuuluva verbipari on länsimurteinen *rohtua* ja itämurteinen *ruohtua*. Murremainintoja on kaikkialta Suomesta ja lisäksi Länsipohjan Tärännöstä. Karjalan kielen harvat esiintymät (Uhtua Vuokkin Repola Salmi) lienevät lainaa suomen murteista. Virossa verbillä on vastine *rohtuma* (Wied.), jonka perusteella verbi palautuu ainakin suomalais-virolaiseen yhteisaikaan. *Rohtua* ja *ruohtua* -verbien aluejakauma on melko tarkoin sama kuin suomen päämurteiden. Levikiltään samantapainen on esim. verbipari *hihtä-* ~ *hiihtä-* (Itkonen, Suomen kielen suksisanastoa s. 118).

R(u)ohtua on verrattavissa esim. johdoksiin *köyhtyä* ja *laihtua*, joissa johdinta on *-tu-*, *-ty-*. Lyhytvokaalinen *rohtua* selittyyne siitä, että länsimurteiden pääpainollisen

¹ Kirjoitus pohjautuu pro gradu -työhöni »*Ruoho*-pesyeen merkitysoppia» (1967), joka on säilytteillä Sanakirjasäätiössä.

² Esim. Kluge on rinnastanut *ruohon* kys:n sanaan *gruose* 'junger Trieb der Pflanzen' (FUF II s. 140), samoin Setälä, tosin epävarmasti (FUF 13 s. 443.) Karsten on esittänyt originaaleiksi kantaskandinaav. kielimuodon f. *grōzō tai m. **grōzo-*, *-a*, joiden jatkajana on norjan murt. *groor* 'Rodspire paa Korn og Græs' (Folkmålsstudier 10 s. 480—481).

tavun pitkä vokaali on yleisesti lyhennyt tavunloppuisen *h:n* edellä. (Ks. esim. Ikola, ASMÄH II s. 7—8; Virtaranta, LYSMÄH II s. 530—541; Lindén, KHMÄH II s. 17—18.) Viron *rohtuma*-verbin lyhyeen vokaaliin pätee sama selitys. (Ks. Kettunen, EKÄH s. 98, 135.) Lyheneminen on **ō:n* diftongiutumista vanhempi muutos. (Vrt. esim. Ikola, mp.) *Rohtua*-verbin ja sen kantasanan *ruohon* suhde rinnastuu sellaisiin tapauksiin kuin *tuohi: tohta*, joissa *h* on osassa paradigmaa tavunalkuinen, osassa -loppuinen. Vaihtelu on ollut länsimurteissa aiemmin yleistä, mutta se on väistymässä. (Vrt. esim. Rapola, SKÄLP s. 184.) *Rohtua* ~ *ruohtua* -suhteen muodollinen paralleeli on ilmeisesti *tuohi*-sanaan perustuva verbipari *tohtua* ~ *tuohtua* 'suuttua, kiihtyä' (ks. Turunen, ISMÄH s. 201).

Suurimmasta osasta kaakkoismurteita ja muutamasta Inkerin pitäjistä (Ven Lii Koprina Skuoritsa) on tallennettu *ruohtua*-verbin sijasta etuvokaalinen *ryöhtyä*, joka ilmeisesti on deskriptiivisuonteinen muunnos takavokaalisesta asusta. Paralleelitapauksia ovat esim. *haihtua* ~ *häihtyä*, *ruhmu* ~ *ryhmy*, *rokko* ~ *rökkö* (karj.-aun.) 'rakkula' (Saukkonen, Vir. 1962 s. 342—343; ks. myös esim. Ruoppila, Vir. 1934 s. 25—, 1935 s. 128—, 1938 s. 212—, SUST 125 s. 469—). Toinenkin selitysmahdollisuus voi tulla kyseeseen: *ryöhtyä* voisi olla *ruohtua*-verbin ja *ryhtyä*-verbin itäisen *ryyhtyä*-variantin kontaminoituma. Vanhat sanakirjat (Gan., Renv., Eurén, Lönnr.) osoittavat, että *ryhtyä* ja *ruohtua* -verbejä on aiemmin käytetty synonyymisesti taudin tarttumiseen. Alueellinen perustelu tuottaa vaikeuksia, koska keskeinen merkitys 'tarttua' on lähes tyystin kadonnut. *Ruohtua*-verbin johdokset ovat kuitenkin säilyttäneet tarttumiseen liittyviä käyttötapoja, joiden perusteella voisi olettaa 'tarttua' -merkityksen esiintyneen kaakkoismurteissakin. Taudin tarttumiseen viittaavasta *ryyhtyä*-verbistä on yksi ainoa runomuistiinpano: »Mist' oot yskä yhtynynä, rykiminen, ryyhtynynä, akan tauti, tarttununa» (SKVR VII 4, 3135: 1—3. Ilo, Ahlqvist 1846). Ihottumien nimityksenä käytettävä *ryyhelmä* (SuomN Juv KanN Han SaaJ PyhOl Rants Uta Pud Kuhmo) osoittaa merkityksen olleen tuttu laajemmaltikin itämurteissa. Inkerin suomalaismurteiden esiintymät viittaavat siihen, että *ryöhtyä* ei ole aivan nuori muodoste. Varhaisin kirjallisuusmaininta on Lönnbohm v. 1879 ilmestyneessä tutkimuksessa »Jääsken, Kirvun ja osittain Rautjärven ja Ruokolahden pitäjien kielimurteesta» (s. 17). Ainoa sanakirjatieto on Kallion Lisävihkossa.

Kannisto esitti vuonna 1897 ilmestyneessä tutkimuksessaan, että *r(u)ohtua*-verbin yhteyteen kuuluu merkityksiltään läheinen *h:ton ruotua* (ÄTUKA s. 66). Murreesiintymät ovat Satakunnan ja Pohjois-Hämeen alueelta, jossa *ruotua*-verbin rinnalla on käytössä *rohtua*. Jos *ruotua* kuuluu samaan sanueeseen kuin *r(u)ohtua*, sen diftongi ja *h:n* kato ovat ongelmallisia. Tosin eräissä länsimurteissa on vastaavia *h:llisia* ja *h:ttomia* rinnakkaismuotoja. Laurosela mainitsee eteläpohjalaismurteista sellaisia esimerkkejä kuin *hah^amu*, *hah^amo*, *hāmo*, *hāmu*, *sihⁱvilä*, *sivilä* jne. (ÄTEPM I s. 165). Airila esittää Tornion murteesta muotoja, joissa lyhyen vokaalin ja *h:n* tilalla on pitkä vokaali, kuten esim. *hāmu*, *kālata*, *māla*, *rāvas*, *tūlata* (ToM s. 195). Taina Kallio mainitsee pro gradu -työssään »Suomen *tarttua*, *ryhtyä* ja *nousta* -ver-

bien merkitysoppia» rinnakkaistapauksen *ryhtyä* ~ *ryytyä* ~ *ryyhtyä*. Rapola katsoo suhteen *rohtua* ~ *ruotua* ~ *ruohtua* liittyvän näihin arvoituksellisiin tyypeihin; hän tosin pitää *h*:ta useimmiten myöhäsyntyisenä (SKÄLP s. 124; ks. myös Vir. 1921 s. 29). Tornion murteen pitkävokaaliset muodot viittaavat siihen, että Satakunnan alueella on voinut olla edellytykset *h*:n etisen vokaalin lyhenemiselle. Sanueen *h*:n etinen vokaaliaines on muutenkin sangen labiili: siitä ovat selvänä osoituksena variantit *ruuho* 'ruoho', *ryöhtyä* ja *röhtö* 'rohto'. Verbi *ruotua* lienee melko nuori; varhaisin sanakirjatieto on Kallion Lisävihkossa.

1. Vanhimmissa sanakirjoissa on säilynyt tietoja *r(u)ohtua*-verbin alkuperäisestä kasvimaailmaan liittyvästä käytöstä. Varhaisin maininta on Jusleniuksella: *rohdun* = *ruohoitun* 'herbasco, blijr gräsig'. Muita esiintymiä: Gan. *rohdun* = *ruohoitun* 'blir gräsig, herbasco, obherbesco' / Renv. *ruohtua* 'herbidus fio, herbasco; grasig werden'. SS:n kokoelmista on yksi ainoa käyttötavan spesiaalistumaa edustava tieto, jonka mukaan esim. kuusi »rohtuu», kun siihen tulee pitkä villa (Hat, U. Tuomola 1932). Viron vastineella *rohtuma* on merkitys 'begrasen, vergrasen' (Wied.).

Nykymurteissa nurmettumisesta käytetään vain *ruohon* vokaalivartaloisia johdoksia, niitäkin lähinnä länsialueilla. Vanha ilmaus on pääasiassa länsimurteinen *ruohottua*, jolla on äännevastine osassa karjala-aunusta, inkeroismurteissa ja vattajassa. Vokaalivartaloinen tyyppi edustanee melkoisesti vanhempaa kerrostumaa kuin konsonanttivartaloinen *r(u)ohtua*. Sanakirjojen perusteella voi päätellä, että *r(u)ohtua* on säilyttänyt nurmettämisen merkityksen ainakin 1800-luvulle saakka. Vokaalivartaloinen tyyppi on varmasti edistänyt sen siirtymistä uusiin käyttöyhteyksiin.

2. Renvallin ja Lönnrotin sanakirjoissa on esitetty *rohtua*-verbiin liittyviä likaantumisen ja pölyntymisen merkityksiä: Renv. *rohtua* 'flocculis l. pulvere obducor l. inquinor; bestäubt l. besudelt werden' / Lönnr. *rohtua* 'öfverdragas med fnas, stoft'. Murteista ei tällaista käyttöä juuri ole tallennettu. Lapinjärveltä on muistiinpano, jossa mainitaan, että *rohtua*-verbiä voidaan käyttää lapion tahriintumisesta saveen (Jenny Hemmilä 1930). Merkitys 'likaantua, tahriintua' on ilmeisesti ollut vielä 1800-luvulla nykyistä yleisempi. Oletusta tukevat *ruotua*-verbin kyseiseen merkitykseen liittyvät käyttötavat. Lönnrotin sanakirjan Lisävihkossa verbille mainitaan merkitys 'blifva ingrodd med smuts, orenlighet'. Murteiden edustus on erikoistunutta: *ruotua*-verbiä käytetään yleisesti ihon tummumisesta likaveden tms. vaikutuksesta, samoin astioiden ja huonekalujen painumisesta. Tietoja on koko *ruotua*-verbin esiintymisalueelta (Pöy Mou HKyr 3 Vilj VesL Lempä KanA 2 Oriv Ruov 2 Urj Kalv Aka Sääk 2). Esim. *ruotua* 'tummua, mustua (likaisen veden, suopan yms. vaikutuksesta)': »Jalaat ruatuu ja kälekkinn ruatuu (= käyvät mustiksi likaveden tunkeutuessa ihon huokosiin ja vakoihin)» (HKyr, I. Kohtamäki 1932) / »On käteni niir ruatunu (= tullut mustaviivaiseksi) kun on ollut kylmä ja olem pirellyn noita vesijä» (Kalv, Astrid Reponen 1925). Muurlasta, Kiikalasta ja Perttelistä on mainintoja *ruotunut*-muodon käytöstä merkityksessä 'laiha, kurja, näivetynyt'. Ilmeisesti kyseessä on 'likaantua, kuraantua'-merkityksen spesiaalistuma.

On ymmärrettävää, että esim. pahasti kuraantunut ja ryvettynyt eläin näyttää kurjalta ja laihalta. Oletettavasti muoto *ruotua* on syntynyt aikana, jolloin *rohtuminen* vielä tarkoitti likaantumista. Vaikka verbi *ruotua* on saanut erikoistunutta käyttöä, se on säilyttänyt likaantumisen merkityksen *rohtua*-muotoa paremmin. Semanttisena paralleelina voi mainita verbin *ryhtyä* ja sen variantin *ryytyä*, joita käytetään mm. lapion tahrinumisesta saveen. *Ryytyä* esiintyy lounaismurteissa *ruotua*-verbin tapaan puhuttaessa laihtuneesta, näivettyneestä ihmisestä tai eläimestä (ks. Taina Kallio, mts. 47—48).

3. Vanhoissa sanakirjoissa (Gan., Renv., Eurén, Lönnr.) mainitaan itämurteiselle *ruohtua*-verbille merkitys 'tarttua (ihotaudista)'. Gananderin leksikossa merkitystä esitellään seuraavasti: *ruohtua* 'fastnar wid, smittar t. ex. klåda, messling, contagio infici'; syhelmä, rupuli, rokko, rutto ruohtuu = 'smittar'. Huomattavaa on, ettei käyttötapa liity sanakirjoissa lainkaan *rohtua*-muotoon. Merkitys on häviämäsillään kansankielestä: *ruohtua*-verbistä ei ole juuri esimerkkejä, joissa se olisi selvästi havaittavissa. Eräät tiedot tuntuvat kuitenkin viittaavan siihen. Esim. Iho »ruohtuu», kun tulee joku näpykkä, joka levenee (Jaak, K. Sarlin 1903) / »Lehmiin tissit on yltääsär ruvessa, ei our ruohtumatoñta paikkoo» (Kiih, R. E. Nirvi 1934). Etuvokaalinen *ryöhtyä* on säilyttänyt 'tarttumisen' merkityksen takavokaalista asua paremmin. Muistiinpanoja on seuraavista pitäjistä: UusVI Kive Rautu Sak 2 PyhVI 2 Kir Joutse Jaak Ven Lii Koprina.³ Esim. »Sekkii ryöhtyy (= tarttuu) toisest toisie (karsta nim.)» (Sak, V. Ruoppila 1936) / »Mein tytössä or ryöhöntäinen. Ryöhty tuuleest ja kylmääst lapsee . . . se ryöhty sellain kipjäks kaik» (Ven, Lyyli Rapola 1944). Liissilän esimerkki on vanhasta runosta:

(Kiroloihin)

Uot sic puutunt puutuntainē,
Vain uot tarttunt tartuntainē,
Vain uot *ryöhtynt* ryöhtyntainē?

(SKVR IV 3, 4215: 1—3. Kuutorla, Kärki 1907)

4. 'Tarttua'-merkityksen spesiaalustumat 'tulla ihottumalle, rupeutua' ja 'paheta, levitä (ihotaudista)' ovat yleisiä vanhoissa sanakirjoissa: Gan. *rohtua* 'blifwer skärfwig i hufwudet'; on rohtunut paiset rupia / Renv. *rohtua* 'pustulosus l. scabiosus fio, scabie inficior; von Krätze angesteckt werden' / Eurén *rohtua* 'få utslag, slå ut, bli öfverdragen med skorpa'; *ruohtua* 'få utslag' / Lönnr. *rohtua* 'öfverdragas med skorf, få utslag'; *ruohtua* 'få utslag, bli skorfvig'. Vaikka varsinkin vanhimmat sanakirjat viittaavat merkityksen liittyneen läntiseen *rohtua*-muotoon, se keskittyy nykyisessä kansankielessä itäiseen *ruohtua*-verbiin. *Rohtua* on tässä merkityksessä tallennettu vain muutamasta itämurteiden liepeillä sijaitsevasta pitäjästä (Park Pad

³ Vrt. SKVR IV 3, 4503: 1. Koprina Porissova, Salminen 1907; XIII 3, 9433: 1. Rautu Orjansalmi, Haavio 1921.

Lapinj Kym Isoj Uta KemJ). Useissa murre-esimerkeissä voi havaita vanhemman 'tarttua'-merkityksen sävyä. Esim. Jos vasikka pääsee emäänsä imemään, niin »kesäl siit (emältä) ruohtuut_ aivo¹kii tissit» . . . »Niitä niil ol' vetimet ninku ruhkasammakot, nii ruves» (Lemi, V. Ruoppila 1933) / »Ruohtuu käet ja jalat, tulloo rupia. Ne o ens niiko märkänäppylöitä ja sit tulloo ruvele.» (Juv, A. Inkilä 1935) / »Minussaes sanottiin lapsena olovan vesimoahisen kun ruohtu leoka» (Puo, L. Lounela 1948). Karjalan kielen esiintymät (Uhtua Vuokkin Salmi) ovat lainaa suomen murteista. Etuvokaalinen *ryöhtyä* on takavokaalista asua affektisempi. Esim. »Lapsil ko ryöhtyyt nenäalukset . . . ku o ruves, ni pessööt sil veel» (UusVI, S. Paulaharju 1907) / »Kaho ku tuo käsvars ryöhtyy yhä enemmän» (Kurk, P. Kyytinen 1934) / *ryöhtyä* 'ärtyä, rohtua, kipeästä, esim. haavasta, lyöttymästä puhuen': »Kippii rupeš ryöhtymää» (Pari, V. Pajari 1922).

5. Euroopaeuksen, Eurénin ja Lönnrotin sanakirjoissa on mainintoja ihon sierettymistä, ärtymistä ja hilseilyä merkitsevistä *r(u)ohtua*-verbistä. Kansankielessä käyttötapa on selvästi läntinen, tietoja on myös länsi- ja itämurteiden rajalta Itä-Hämeestä ja Keski-Suomesta. Läntinen merkitys on omaksuttu kirjakielenkin. Itäiset, sekundaareilta vaikuttavat maininnat ovat ilmeisesti osittain yleiskielen, osittain länsimurteiden vaikutusta. Ihmisen ihon tai eläimen nahan *rohtumista* aiheuttaa murretietojen mukaan mm. keväinen tuuli, kylmä vesi tai lika. Kyseessä on itäistä rupista, osin merkivääkin ihottumaa vähäisempi vaurio. Esim. »Mun on niin kätëniir rohtunee ko totä sontahaoret ain myllään» (Pöy, T. Lehtisalo 1924) / »Mun on huulenin niin ettem puhüttua tahros saarak ko or rohtunun niin kovästi (iho huulissa on kovettunut ja halkeillut haavoille)» (Vam, E. Lepistö 1938) / »Keväilhän ne rohtu kaikki, jalat ja käret lapsilta. Sitten sanottii sammako hakkaamiks niit» (Hol, V. Ruoppila 1940) / »Se tullee kylmästä kum märkänä mennee ulòs, käet siitä rohtuva; ja sammaa kylmävvikkaa se on tietenki nisämpäihinki» (Tär, Inkeri Tuovinen 1931).

Rohtumisen tapaisesta kasvojen, käsien ja jalkojen ihon sierettymisestä käytetään myös verbiä *ruotua* koko sen esiintymäalueella. Useissa muistiinpanoissa mainitaan, että iho *ruotuu* lian vaikutuksesta. Myös Kallion Lisävihossa on tieto tästä käytöstä: *ruotua* 'spricka af köld (om händer och fötter)'; jalat ruotuvat, kun käy paljon paljain jaloin. Murre-esimerkkejä: »Tyäihmisten kärèt ruatuu ko märjäs joutuvat olëmaan» (Pöy, T. Lehtisalo 1918) / »Jallaat ruatuu kevväällä lasten ko paljaj jalvon kuräsa karraavat» (Vam, E. Lepistö 1938) / ». . . sillon ko jallaat oli kovasti ruatunu niettä ne sirkoili verta . . .» (Kiik, Virtaranta EE s.2 05). *Rohtua* ja *ruotua* ovat merkityksiltään sangen lähellä toisiaan. Erona on oikeastaan vain se, että *rohtumisen* sanotaan useimmissa tiedonannoissa johtuvan ihon likaantumisesta, kun taas *rohtuminen* voi aiheutua monista muistakin syistä.

6. Ilmausta *ryöhtyä* saatetaan käyttää muutaman murretiedon mukaan (UusVI Kive MetP Kir 2) merkityksissä 'alkaa, ryhtyä, yltä, innostua'. Käyttötapa on syntynyt abstraktistumalla merkityksestä 'tarttua'. Esim. »A Juhana ko ryöhty oikei syömiä, ni vait tulliit kaik tyhjäks» (MetP, H. Klaus 1959) / »Saim mie tähä

hevose kauppaa ryöhtyni» (Kir, H. Munukka 1948). Semanttisena paralleelina voi mainita *ryhtyä*-verbin lisäksi sanan *ruveta*, joka on tarkoittanut mm. taudin tarttumista ja kehittynyt siitä alkamista ilmaisevaksi. Vastaavanlainen tapaus on ilmeisesti viron *hakkama* (ks. Hakulinen, Vir. 1949 s. 195—199). Myös ruotsin *börja* lienee merkinnyt tarttumista (Hellqvist, Svensk etymologisk ordbok), samoin saksan *anfängen* (Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache).

'Tarttua'-merkityksen erikoistumaa edustaa *ryöhtyä*-verbin käyttö liittymisestä ja rakastumisesta. Murretietoja on vain neljä: kolme Kivennavalta »Ryöhyinpäs mie joutavaa otin karsta kaulahain (onneton avioliitto)» sp. (A. Paavolainen 1939; vrt. Liina Pulliainen 1960 ja V. Ruoppila 1952) ja yksi V.I. Pyhäjärveltä: »Mite ihme heä siihe oikei ryöhty, näkhä heä jot millane se ol» (M. Viskari 1960). Vanhoissa runoissakin on esimerkki tästä käyttötavasta:

Voi miun vietro veikkoseni!

Mikä käski mein pojaista,

Ryök elaiseen [!] *ryöhtymään*,

Rampahcen rakastumaan?

(SKVR IV 2, 1529: 33—36. Skuoritsa, Stråhlman 1856).

Vastaavanlaista käyttöä esiintyy *ry(y)htyä* ja *tarttua*-verbeillä (ks. Taina Kallion pro gradu s. 26—27, 54—55).

Ongelmalliselta tuntuva *r(u)ohtua*-verbin merkityksenkehitys ruohottumisesta taudin tarttumiseen ja siitä edelleen ihottuman saamiseen tulee ymmärrettävämmäksi, kun sille ilmenee paralleeli *ruohon* kanssa läheisessä yhteydessä olevasta *viha*-sanueesta. Kuten Laura Jokinen on pro gradu -työssään »Suomen kielen *viha*-sanueen semantiikkaa» osoittanut, *vihan* alkuperäinen merkitys lienee 'kasvineste' tai 'kasvimaailman vihreä'. Myöhemmin sana on varsinkin monikollisena saanut 'tulehtuman, ihottuman' merkityksen. Ihottumista käytetään lähinnä yhdysilmauksia, esim. sellaisia kuin *auringon-*, *kiven-*, *kynnen-*, *maan-*, *raudan-* ja *vedenvihat*. Välittävänä vaiheena on mahdollisesti ollut merkitys 'sairauden aiheuttaja', kenties jonkinlainen maaginen myrkkö, jonka on arveltu tarttuvan ihoon kulloinkin kyseessä olevasta tartunnan lähteestä. Sittemmin itse taudista on alettu käyttää sen oletetun aiheuttajan nimeä. Vrt. esim. *maahinen* 'maanhenki; maasta saatu ihottuma'. (Ks. Manninen, Die dämonistischen Krankheiten im finnischen Volksaberglauben s. 52.)

Mahdollisesti ruohosta lähtevän värin on käsitetty olleen *vihan* kaltaista ihottumaa aiheuttavaa ainetta. Huomattakoon, että *ruoho*-pesyeeseen kuuluvat ruohonvärin nimitykset *ruohonviha* ja *-vihreä* variantteineen. *Ruohonvihasta* on murretietoja paikoin Varsinais-Suomesta, Satakunnasta ja muutamasta kaakkoishämäläisestä pitäjästä (Lam Pad Asi Nas). *Ruohonvihreästä* on mainintoja *ruohonvihan* itäisestä rajamaastosta, muutama esiintymä on pohjalaisalueiltaakin. *Ruohonviha* näyttäisi säi-

lyttäneen *vihan* muista yhteyksistä väistyneen merkityksen 'kasvimaailman vihreä'. Olisi kuitenkin melko uskaliaasta olettaa, että se olisi yksinään voinut pysyä erillään samantapaisista 'ihottumaa' merkitsevistä yhdyssanoista. Todennäköisempää on, että se on aikanaan rinnastunut niihin ja vasta maagisen sävyn kadottua saanut helposti ymmärrettävän merkityksen 'ruohon väri'. Paralleelitapaus on esim. *kynnen-viha* 'kynnestä aiheutuva tulehdus' > 'kynsivalli'. Jos ruohon nesteen on katsottu kuuluvan ihottuman aiheuttajiin, ei *r(u)ohtua*-verbin käyttötapojen laajeneminen oudoksuta. Useissa murretiedoissa viitataan nimenomaan keväiseen ihotautiin. Ruohon kasvukauden alussa esiintyy kevätilman yms. vaikutuksesta tavallista runsaammin ihon ärtymiä, joiden synnyn kansanomaisen taudinselitys on voinut liittää ruohon.

Voisi otaksua merkityksen laajenneen aluksi siten, että ruohottumisen lisäksi sanaa olisi alettu käyttää ruohon tahriintumisesta. Arvelun tueksi voi mainita, että vokaalivartaloisilla *ruohottua* ja *ruohoutua* -verbeillä on osassa savolaismurteita juuri merkitys 'tahrautua ruohon'. Käyttötapa on tallennettu myös Tverin karjalasta: *ruohouduo* 'likautua uuteen heinään' (J. Kujola). Huomattavaa on, että myös *ruoho* voi merkitä 'ruohonväriä' tai 'vihreätä solukkoa' (Lemi 2 Kive VuoR Jää Pari Sul EnoK Lep). Ilmeisesti maagiseksi käsitetystä tahraantumisesta on voitu päätyä *r(u)ohtua*-verbin laajenneeseen käyttöön tarttumisen yläensä. Hakulinen on esittänyt paralleelin kehityksen verbille *ruveta* 'aiheuttaa rupea, tartuttaa rupeen' > 'tarttua' (Vir. 1949 s. 195—198), samoin Taina Kallio verbille *ryhtyä* 'takertua, ryvettyä' > 'tarttua'. Läntiseen muotoon *rohtua* ei tosin vanhoissa sanakirjoissa eikä murretiedoissa liity 'tarttumisen' merkitystä niin kuin sen itäiseen vastineeseen. Voisi olettaa, että tämä maagisväriltäinen käyttötapa olisi hävinnyt lännestä aiemmin kuin idästä. Toisaalta läntinen kehitys on voinut poiketa itäisestä. Renvallin ja Lönnroten sanakirjoissa mainittu, ainoastaan *rohtua*-muotoon kuuluva merkitys 'likaantua' on voinut olla lännessä välivaiheena.

Kansan uskomuksissa ihosairaudet syntyvät eri lähteistä peräisin olevasta voimasta, joka voi tarttua ihmiseen. Ei ole oudoksuttavaa, että yleisesti tarttumista merkitsevää sanaa on alettu käyttää myös ihottuman saamisesta. Esim. verbeillä *ottaa*, *puuttua*, *ruveta*, *ryhtyä* ja *tarttua* on ollut *r(u)ohtua*-verbin tapaan merkitys 'tarttua (taudista)'. Niiden substantiivijohdokset tarkoittavat yleisimmin ihosairautta. *R(u)ohtua*-verbin merkitys 'saada ihottumaa' on täysin syrjäyttänyt ruohon kasvamiseen liittyvän käytön. Kilpailu synonyymisten *r(u)ohtua* ja *ruohottua* -verbiin välillä lienee edistänyt tätä kehitystä. Muoto *rohtua* on ilmeisesti alkanut menettää yhteyttään *ruoho*-sanaan melko varhain; se on voinut helposti siirtyä uusiin merkityksiin. Vielä Jusleniuksen ja Gananderin sanakirjoissa sille mainitaan sekä merkitys 'saada ihottumaa' että 'ruohottua'. Todennäköisesti merkitysten ilmaisimet on tässä vaiheessa jo käsitetty homonyymeiksi. *Ruohottua* on ilmeisesti säilyttänyt yhteyden kantasanaan äänteellisen läheisyyden vuoksi jonkin verran kauemmin kuin *rohtua*. Vielä 1800-luvun sanakirjoissa sille mainitaan merkitys 'kasvaa ruohoa'.

Rohto

Ruoho-pesyeseen kuulunee myös suomen *rohto*, jolle on esitetty vastineet Raja-Karjalan murteesta ja osasta aunusta: *rohto* (Säämäj), *rohtu* (Korpis Suoj Suistamo Impil Salmi Tulemaj Vitele) sekä virosta *roht: rohu* (Wied.). Jo Donner rinnasti v. 1874 ilmestyneessä sanakirjassaan *ruohon* ja *rohdon* (Vergl. Wb. III s. 113). SKES:in tekijät ovat yhtyneet Donnerin ajatukseen ja esittäneet *-to*-aineksen olevan suffiksia; he ovat katsoneet sanan olevan kantasuomalainen. Monet tutkijat ovat pitäneet suomen *rohtoa* virolaisena lainana. (Ks. esim. Ojansuu, Suomen kielen tutkimuksen työmaalta I s. 179.) Koska *rohto* tunnetaan lähes koko Suomessa Peräpohjolaa lukuun ottamatta, on lainautuminen epätodennäköistä. Toisaalta karjalan kielen esiintymät voisivat olla lainaa suomesta, koska niitä on varsin suppealta alueelta suomen murteiden tuntumasta. Jos *rohto* palautuu suomalais-virolaiseen yhteis-aikaan, se on Suomessa levinnyt lännestä käsin maan muihin osiin.

Nelikulmiossa, jonka rajapitäjiä ovat Sakkola, Rantasalmi, Ilomantsi ja Vitele, esiintyy variantti *rohtu*. Tietoja on lisäksi seuraavista pitäjistä: Kus Kalan Lait PyhM Pern Kym Iit Lemi SavT Jäms. Ruoppila on esittänyt vastaavanlaisia rinnakkaisasuja *airo* ~ *airu*, *suiippo* ~ *suippu* jne., jotka eivät edusta fonologista vasta-kohtaparia, vaan ovat jonkinlaisia tyylimuunnoksia. Hän huomauttaa, että osa vaihteluista voi perustua partitiivin analogiaan (Vir. 1938 s. 213—216; vrt. myös Vir. 1934 s. 33—34). Analogiaselitys tuntuu soveltuvan *rohtu*-muotoon, koska sen esiintymisalueella on *o*-vartaloisten sanojen partitiivi *u*:llinen.⁴ Etuvokaalinen, merkityksiltään takavokaalista muotoa affektisempi *röhtö* on tallennettu neljästä pitäjästä: Lavi Sak KanN Lempa. Vrt. *ryöhtyä*.

1. Vuonna 1799 ilmestyneessä ohjekirjasessa »Neuvo rehusta» *rohdolla* on merkitys 'vihanta kasvi, rikkaruoho': »Saxan maalla Nauriit, kuorinensa, kaalinensa, kaikkein nijten naattetten ja rohtoin canssa kuin syys wuotta tarjona owat, niinkuin myös Kupuin ja Kaalin liika-lehdet ja muut näiden kaldaiset mehulliset rikka ruohot yhteen surwotaan . . .» (s. 6). Gananderin, Renvallin ja Lönnrotin sanakirjoissa mainitaan 'rikkaruoho'; Lönnrot esittää lisäksi merkitykset 'ruoho, yrtti'. Kansankielestä *rohdon* alkuperäinen merkitys 'ruohokasvi' on tyystin kadonnut. Virossa se esiintyy: *roht: rohu* 'Gras, Kraut, Gewächs' (Wied.).

2. Varhaisin maininta merkityksestä 'lääkekasvi' on vuodelta 1820 peräisin olevassa Beckerin tekstissä (Rapola, SEE s. 60). Renvall on sanakirjassaan liittänyt käyttötavan monikkomuotoon ja esittänyt sen savolaisuudeksi. Huomattavasti yleisemmin *rohto* on kirjallisuudessa lääkkeen nimityksenä. Varhaisin tieto on Gananderin sanakirjassa: *rohdot* 'medicamenter' (Saw.). Kaikki myöhemmätkin sanakirjantekijät mainitsevat merkityksen. Suomen murteissa se on miltei yksinomainen: vain suurimmassa osassa Varsinais-Suomea ja Peräpohjolan itäpitäjissä

⁴ Vrt. esim. Ojansuu, SLMÄH I s. 101—102; Lindén, KHMÄH II s. 58; Ruoppila, ÄMÄH s. 163; Turunen, ISMÄH s. 275; Rapola, SKÄLP s. 198—199; Ojansuu, KAAH s. 110—112.

sitä ei tavata. Siitä on tietoja myös Länsipohjan Tärännöstä ja Inkerin Tyröstä. Vermlannista sen sijaan ei ole mainintoja. Itämurteiden edustus on länsimurteita runsaampi ja vaikuttaa primaarimmalta. *Rohdot* tarkoittavat sekä kotona valmistettuja yrttilääkkeitä että apteekista saatavia lääkkeitä. Esim. »Omantekkoosilla rohoilla ninikkään koitettiin syhköö (parantaa)» (Tei, E. Sillanpää 1961 / »On niitä (riidenmarjoja nim.) kojattu rohuks enne vanhaa» (Pari, V. Ruoppila 1952) / »Terva or röhtövä, sano Lustil Liisa» (KanN, O. Kuitunen 1926) / »Ei se tauti rohoja tottele» (Tär, Inkeri Tuovinen 1937). Karjalan kielen esiintymillä on yksinomaisesti merkitys 'lääke'. Se on tuttu myös virossa: *roht: rohu* 'Arzenei, chemisches oder pharmaceutisches Präparat' (Wied.).

Yleisestä ruohokasvin nimityksestä on helposti kehittynyt spesiaalimpi, aluksi lääkeyrteihin, sittemmin yleisesti lääkkeisiin liittyvä ilmaus. Vrt. esim. englannin *herb* 'yrtti, ruohokasvi, lääkekasvi' ja ruotsin *krydda* alk. 'yrtti' (Hellqvist), nyk. monikollisena 'lääke' (SAOB). Huomattakoon lisäksi, että *ruohon* vastineilla on vatjassa, virossa ja liivissä merkitys 'lääke'. Voisi olettaa käyttötavan syntyneen savolaisalueella. Tähän viittaavat Gananderin ja Renvallin maininnat sekä itämurteiden, nimenomaan savolaismurteiden länsimurteita runsaampi edustus. Se palautuu ainakin 1700-luvulle, mutta tuskin kovin paljon varhempaan aikaan. Jos käyttötapa on savolaisperäinen, sen ekspansiivisuus on ollut huomattava. Savolaisalueilla ei *rohdon* yhteys *ruohon* ole lyhytvokaalisuuden vuoksi ilmeisesti ollut niin kiinteä kuin lännessä; siksi *rohto* on voinut helposti siirtyä uusiin merkityksiin. Savolaisalueilla on muutenkin havaittavissa *ruoho*-pesyeen väistymistendenssiä: monet ilmaukset ovat säilyneet vain erikoistuneessa sivumerkityksessä.

Myöhäinen 'lääke'-merkityksen laajentuma on kolmesta savolaispitäjästä (Juv Kuop KanN) muistiinpantu 'myrkkö'. Salmin murteestakin on esimerkki: »Sanottih jogeh da kaivoloih pandih vägevii rohtuloi, štobi rahvas kuoltas» (Martta Pelkonen 1915). Merkityksestä 'viina' on kaksi tietoa (Isoj Vim).

3. Vanhoissa sanakirjoissa mainitaan *rohdolle* merkitys 'mauste(yrtti)': Gan. »panna rohoja ruan päälle» = 'krydda maten' / Renv. *rohdot* Sav. 'vegetabilia aromatica, condimento ciborum inservientia; Gewürze' / Eurén, Lönnr. *rohto* 'krydda'. Kansankielestä *rohto* 'mauste(yrtti)' on miltei väistynyt uudempien *mauste* ja *ryyti* -ilmausten tieltä. Ähtäristä on kuitenkin seuraava merkitykseen viittaava esimerkki: »Otappas täältä rohoja piipisuus, minä vähän höystin kessuja» (kessuihin oli sekotettu muita lehtiä ja juuria) (Anna Oikari 1940). Kangasniemestä merkityissä yhdyssanoissa *rohtonuuska*, *-nuusku* 'rohdoilla maustettu I. väkevöitetty nuuska' (O. Kuitunen 1924) ja *rohtoviina* 'mausteviina' (O. Kuitunen 1926) on ensi osa mausteen nimityksenä. Renvallin maininnan perusteella voisi merkitystä pitää savolaislähtöisenä. Semanttisen kehityksen luonnollisuutta osoittaa sekä, että käyttötapa on tuttu myös virossa: *roht: rohu* 'Gewürz' (Wied.). Paralleeleja on muissakin kielissä: ruotsin *krydda* 'mauste, maustin' alk. 'yrtti' (Hellqvist); saksan *Gewürz*, *Würze* 'mauste', *Wurz* (harv.) 'yrtti, juuri; mauste, ryyti'; vrt. kys., mys. *wurz* 'Kraut, Pflanze' (Kluge, Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache).

4. Sanakirjantekijöistä vain Lönnrot mainitsee merkityksen 'rehu'. Kankaanpäästä on esimerkki: »Anna lehmälle vähän jotakin rohtoa eteen» (J. Mäkelä 1938). Hämeenkyröstä tallennettu yhdyssana *rohtoruoka* tarkoittaa eläimille annettavaa korsirehua (M. Myllyharju 1935). Sama ilmaus liittyy, tosin merkitykseltään hämärtyneenä, Pöytyältä saatuun sanontaan: »Ei halutah hippeet kon or rohtoruakiin tottunu» (ei maista kräämit eikä rusinasopat, kun on tottunut krouviin ruokaan) (T. Lehtisalo 1926). Merkityksestä on yksi itäinenkin tieto: *röhtö* 'muona, rehu': »Vieläk siul elläime röhtyö on» (V. Ruoppila 1936). Kollektiivinen käyttötapa lienee alkuaan kuulunut vain länsimurteisiin. Sakkolan yksittäistieto osoittaa kehityksen luonnollisuutta; etuvokaalinen muoto on voinut pysyä erillään kaikkialle yleistyneestä 'lääke'-merkityksestä.

5. 'Rehu'-merkityksen laajentumaa edustaa 'kevyt roska, poro'. Kuusjoen murre-esimerkissä *rohto* on tilkkeen nimityksenä: »Kyl se pihat huon on, mut kyl siäl ny sentä piräis sulil pysymä, ku mä sen hyvin triivasi ja ajon kaik ravo rohto täys» (P. Rannikko 1940). Perniöstä on seuraava esimerkki: »Looram pohjas on kaikelaist poro ja rohtu» (V. Myrsky 1920). Käyttötapa liittyy *röhtö*-muotoonkin: Lavian tiedon mukaan se tarkoittaa kehrussa tullutta tai kattopuista lattialle varisevaa roskaa (I. Laaksonen 1938), Sakkolassa taas kormaa (V. Ruoppila 1936). Neljästä lounaismurteiden pitäjistä (Kus Kalan Lait PyhR) on mainintoja *rohtu*-muodon käytöstä tavarana, sadon tms. runsautta kuvaavissa sanonnoissa. Esim. »Kyl siel ny rohtu on ko niim piruks ovas saanuk kaloi» (Kus, K. Virtanen 1946) / »Muutan ihmne o nii hyvä kokkoman kaikelaist rohtu» (PyhR, Saimi Valpola 1917). J. Tirranen on tallentanut Inkerin Lempaalasta *röhtö*-muodon vastaavan käytön: »Siun kuapissais on kaikellaista röhtö, saisit viskata koko röhtöt kujamual» (1962).

Merkityksestä 'rehu' on helposti päädytty *rohdon* käyttöön kevyestä porosta ja roskasta yleisemminkin, myös kuvaannollisesti huonosta tavarasta puhuttaessa. Vasta myöhemmin sana on alkanut tarkoittaa tavaraa. On kiintoisaa havaita, etteivät nämä läntiset käyttötavat ole tyystin väistyneet 'lääke'-merkityksen tieltä. Luultavasti *rohto* 'rehu' on aiemmin ollut melko yleinen läntisillä murre-alueilla. Se on pystynyt säilymään vain läntisimmässä periferiassa, osassa lounaismurteita, lähinnä u:llisen *rohtu*-muodon avulla, tosin spesiaalistuneena roskan ja tavarana nimityksenä. Yksittäiset *röhtö*-tapaukset ovat ilmeisesti pysyneet erillään valtakehityksestä etuvokaalisuutensa vuoksi.

Ruoho, r(u)ohtua und rohto

von SEIJA AALTO

Die Bedeutungen der urfinnischen Wortfamilie *ruoho* sind eng mit der Pflanzenwelt verbunden. Nur die konsonantstämmige Ableitung *r(u)ohtua* erweiterte ihren Verwendungsbereich: vom Wachsen des Grases zur Entstehung eines Hautausschlags. Zwischenstufen bildeten dabei offenbar die Bedeutungen 'sich mit Grasfarbe beschmutzen' > 'sich anstecken'. Vgl. *ruveta* 'mit Schorf in Berührung bringen' > 'sich anstecken'. Vergleichsweise kann das Wort *viha* herangezogen werden, das ursprünglich 'das Grün in der Pflanzenwelt' bedeutet haben wird und in Komposita zur Bezeichnung von Hautkrankheiten verwendet wird, z.B. *auringon-*, *maan-*, *vedenvihat* usw. Das Bestimmungsglied der Komposita drückt die Quelle der vermeintlichen Infektion aus. In der Volksmedizin sind es gerade die verschiedensten Ansteckungen, auf die man Ausschlag und Ekzem zurückführt. Zu Beginn der Wachstumsperiode des Grases kommt es durch Einwirkung von Frühlingsluft, -wind u. dgl. zu mehr Hautreizungen als gewöhnlich, die man vielleicht gerade auf das Gras zurückführte.

Rohto gehört offenbar ebenfalls zur Wortfamilie *ruoho*; *-to* dürfte das Suffix sein; vgl.

rohtua. Eventuell stammt das Wort aus der Zeit der finnisch-estnischen Gemeinschaft. Im Karelischen sind zwar Entsprechungen vorhanden, jedoch nur aus einem ganz kleinen Gebiet in direkter Nachbarschaft finnischer Dialekte. Aus der geschwundenen primären Bedeutung 'Gras-, Krautpflanze' haben sich offenbar 'Gewürz(kraut)' und 'Heil(kraut)' — von Savo ausgehend — entwickelt; sie kommen hauptsächlich der Pluralform zu. Die Bedeutung 'Medizin' hat sich mit Ausnahme des Eigentlichen Finnland und des äussersten Norden fast in ganz Finnland verbreitet und gegenüber den anderen Verwendungen durchgesetzt. In einigen der westlichsten Kirchspiele hat sich — aus 'Krautpflanze' entwickelt — das kollektive 'Viehfutter' als Bedeutung erhalten, von dem dann vor allem im Eigentlichen Finnland 'Abfall, Kram' und 'Sache, Ding' ausgingen. Vielleicht waren die genannten Verwendungsweisen im Westen sogar ziemlich allgemein, doch mussten sie der heute häufigsten Bedeutung weichen. *Rohto* wie auch *rohtua* verloren wegen ihrer Lautgestalt bereits frühzeitig ihre Verbindung zum Stammwort *ruoho*, wodurch der Übergang zu neuen Bedeutungen erleichtert wurde.